

Három jegyzet

Az „Időm Gombrowiczsal” című készülő könyvből

Első bejegyzés

Újra Pest. Ablakom alatt a Duna őszi fényben. A karcsú hidak összekapcsolják azt, ami szétvált, és egyben pusztá létükkel igazolják a szétválást. Semmilyen épített művel kapcsolatban nem érzem ennyire, hogy gondolat öltött testet.

A két hét alatt, amíg Berlinben voltam, régi barátom, Csoóri Sándor cikksorozatát tett közzé a saját lapjában. Ebben kijelenti, hogy „fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag »asszimilálni« a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobbantót ácsolhatott magának, amelyet addig még nem ácsolhatott soha.” Az ellenzék tehát: zsidó. A liberális zsidó: nem magyar. „Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságban. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalmakat is megtanulta. A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészorkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt.” Vagyis a zsidók nem lehetnek többé érzékenyek a magyarság kérdései iránt, mert nem bocsátható meg nekik, hogy közülük mintegy hatszáz ezret elgázósítottak.

Az Élmunkás téri metróállomáson állítólag „Zsidó!” kiáltással egy tanár arcába csaptak.

Zsidó származású írók lépnek ki az Írószövetségből. Más írók is tiltakoznak. Megint mások a markukba röhögnek, vagy háborognak, amiért a tiltakozók nem kímélik Csoóri érzékenységét.

„Magyar nyelven ma két nép ír, s nem biztos, hogy a magyarság számol több tollat.” „Olyanok vagyunk mi, magyarok és zsidók, mint két kísérleti állat, akiket a történelem egy-egy bőrlebensnyel összevarrt, hogy megnézzé, melyik mérgezi meg a másikat ezen a bőrlebenyen át. Nos, mindenikünkre végzetes ez az összekényszerültség. Minket megöl az ő anyagcseréjük belénk ömlő végterméke, őket feszélyezi, hogy folyton tekintettel kell lenniök miránk. S ez a feszélyezettség fogja a helyzetet megoldani. Én a teljes szakadást elkerülhetetlennek tartom.” Ez az idézet 1927-ből való, Németh Lászlótól természetesen. Csoóri minden érve, az aktuálpolitikaiakon kívül, az említett szerző szellemi tulajdona. Csak hogy Németh László később, a *Kisebbségben* (1939) fajvédelmébe belefoglalta a küzdelmet az egész „jött” és „hig”-magyarság ellen, Csoóri számára viszont csak zsidókérdés létezik. És: Németh Auschwitz előtt hirdette meg a két „faj” élethalálharcát. Műve hozzájárult ahhoz, hogy a magyar értelmiség védtelen legyen a szó szoros értelmében gyilkossá vált rasszizmussal szemben. Csoóri Auschwitz után írt, negyvenöt évvel azután, hogy a krematóriumok füstje írta az égboltra, hogy hová vezet, ha „A faj a végső kétségbeesés bástyafoka” (Németh). Sőt mi több: Csoóri 56 után írt. 56-ot követően a zsidók másként lógtak a kötélen és másképp kuporogtak a börtönökben a kiblin, mint a nem zsidók? És akik a holocaust után hazajöttek a zsidók közül (vagy itthon maradtak a gettóélmények után, a Dunába-lövöldöztetések véletlen túlélőiként), azok pusztán ezzel a döntésükkel nem tették – legalábbis a normális emberi agyműködés számára – abszurdá a feltételezést, hogy magyarelles szándékok vezették őket?

Csoóri a szívéhez kap, ahányszor antiszemitanak nevezik. Ő sosem állította, hogy a zsidó rosszabb, mint a magyar. Nem rosszabb, csak más (Németh is ezt vallotta). De milyen? Az idézet szerint szabadelvű. Nem kellene ez esetben a zsidókérdés helyett inkább a szabadelvűségéről vitatkozni?

És a magyar micsoda? Csoóri fejtegetéséből csak az hüvelyezhető ki, hogy nem szabadelvű. És még? Gondolom, keresztény. Csak hogy sok más nép is az. Nemzeti? Ez sem megkülönböztető jegy. A magyarról csak az állítható értelmesen, hogy magyar. A varrógépről pedig az, hogy varrógép.

Csoóri a zsidó származású magyarokat, Németh László példáját követve, nemes egyszerűséggel „zsidóság”-nak nevezi. A zsidóság többsége „jobban örült a kádári biztonság, háttérben a szovjetekkel, mintha önállósult magyarok országlása kezdődött volna el 56-ban”. Már most eltekintve attól, hogy az országlásra törő „önállósult magyarok”-nak, vagyis a forradalom vezérkarának nem is elhanyagolható része zsidó származású volt, továbbá attól is, hogy a „zsidóság” és „magyarság” Németh–Csoóri-féle szétválasztása 1956 demokratikus légkörében elképzelhetetlen lett volna, meg kell állapítani, hogy a „kádári biztonság”-ot a magyar magyarok többsége is megpróbálta kiélvezni. Az úgynevezett „konszenzust” Kádár nem a „zsidósággal”, hanem az ország lakosságával kötötte, és ennek elismert szellemi vezetőivel – Németh Lászlóval, Illyés Gyulával, Déry Tiborral és az értelmiség sok más kiemelkedő képviselőjével – pecsételte meg.

A „magyarság” és a „zsidóság” szétválasztási művelete Csoórit arra csábítja, hogy 1945-öt pusztán zsidó felszabadulásnak tüntesse fel, mégpedig olyannak, mely a magyarság számára csak „újabb megszállást, megsemmisülést, szégyent” hozott. Csoóri az „új Világos” kifejezést használja, mintha az oroszok 1945-ban – 1849-hez hasonlóan – egy szabadságáért és függetlenségéért küzdő országot tiportak volna le. A náciizmus szétverése azonban – gyalázat, hogy ezt még mindig ismételtetni kell – nem zsidó különérdek, hanem az emberiség összérdeke volt. Az az Európa, melyhez ma állítólag fel akarnánk csatlakozni, a hitlerizmus romjain épült fel – ha Hitler győz, ma már nemcsak zsidóság, hanem magyarság sem létezne, és egész Európa német munkatáboroként funkcionálna. A „megszállás, megsemmisülés, szégyen” nem a szovjet csapatok megszálló hadsereghez illő, brutális bevonulásával következett be, hanem azzal, hogy ittfelejtették magukat. Ez azonban már Jalta hatalmainak a szégyene, és nemcsak a „magyar magyarokat” sújtotta, mint ez az 1945 és 1960 közt kivégzettek, lecsukottak, internáltak és megaláztak listájából is kitetszik.

62

Jeney Zoltán zeneszerző Bornemissza Péter 16. századi prédikátor örök igazságát idézi: „Ha szarral harcolsz, ha megbírod is, ha megbír is, szaros leszel.” Vitáink többsége olyan, hogy nem fejthetjük ki jó lélekkel a véleményünket, mert ahhoz le kell bocsátkoznunk ellenfelünk fogalomrendszerébe. Mint valami mélyre ásott tábori latrinába.

Másrészt: ki kell tisztítani Augiász istállóját is. Héraklészi munka. A herosz, hogy elvégezhesse feladatát, két folyót vezetett át az istállón. Ha jelképhajhász lennék, hajlanék arra, hogy egyikük az ész, a másikuk a tiszta érzések folyója volt. Mindenesetre a munka elvégzése közben a hős annyira átítatódott büzzel, hogy a sztümphaloszi mocsarak réztollú madarait nem kellett lenyilaznia, ahogy a monda tartja (ez lett volna a soron következő megbízata), hanem csak felrebbentette őket, lármát csapva Héphaisztosz rézcsattogatóival. A madarak a hős fölött eszméletüket veszítették a büztől és lezuhantak. Héraklész alig győzte kapkodni a fejét.

Hanem Bornemissza idézett mondata: micsoda drámai próza! Őrzi magában a mozdulatot, ahogy a beszélő személy a mondat végén az asztalra csap. Az önkifejezés gesztusai eredendőbbek, mint a mások meggyőzésére szánt kis mozdulatok. Kidekázott körmondataink, hegyes kis közlendőink kifejezhetnek sok olyasmit, amit Bornemissza nyelve még nem bírt volna el. Ami azonban a beszélő személy és az írásba átmentett szó egységét illeti: messze elmaradunk a reformáció prédikátorai és emlékiratszerzői mögött.

Negyedik bejegyzés

Gombrowicz elhenceg lengyel emlékezéseiben azzal, hogy fiatal korában, a varsói művészkávéházak világában zsidókirálynak becézték: asztalánál csak úgy hemzsegték a zsidók. Könyveit is a zsidók értették meg leghamarabb és legmélyebben. Egy zseniális zsidó-lengyel író, Bruno Schulz fedezte

fel igazából, „nagy és feledhetetlen barátom”, írja, aki „teljes lelkesedését” bevetette az első regénye körül kirobbant vitában. Később, az emigráció éveiben is elsősorban zsidók támogatták, elsőnek ők érezték és értékelték meg a műveit. És mégis: „Intellektuális sőt szellemi kapcsolataim a zsidókkal sohasem futottak a személyes barátság sineire. Schulz végtelenül közel állt hozzám, órákon át beszélgettünk a bennünket lenyűgöző művészi problémákról, és mégis százszor közelebb éreztem magamhoz bármelyik véletlenül felbukkanó vidéki rokont; Schulz magán-egzisztenciája nem érdekelt, számomra ő tudat és érzékenység volt, *in abstracto*.”

Gombrowicz ezt a különösényt Schulz zsidóságának tulajdonítja. Mivel – mint ezt zsidókról szóló fejtegetéseinek már a bevezető mondataiban hangsúlyozza – nemesi-földesúri származása nem oltotta be antiszemita komplexussal, ellenkezőleg, hiszen „családomban az antiszemitizmust a szellemi korlátoltság jelének tekintették”, más magyarázatot kell keresni erre az *in concreto* megnyilatkozó emberi közönyre.

Hajlok arra, hogy Gombrowicz vérségi-faji különbözőségben látja e jelenségnek – és általában: zsidókkal kialakult különleges kapcsolatainak – az okát. A zsidók iránta tanúsított fogékonysága ugyanis már-már azt a gyanút ébreszti benne, hogy hátha anyai ágon némi zsidó vér keveredett az ereibe: ezt a lehetőséget aztán elveti, de a magyarázatkeresés iránya magáért beszél.

A zsidóság faji specifikumát Gombrowicz történelmileg értelmezi. Ez a tragikus nép – mondja – a sok évszázados hazátlanság és elnyomás következtében sok tekintetben eltorzult, „nem csoda hát, hogy a zsidó formája, külseje, létezési és kifejezőmódja olykor közelit a groteszkséghez – a gettó szakállas népe, a művészakadémia eksztatikus költői, a tőzsde milliomosai, mind groteszkek voltak ilyen vagy olyan módon, csaknem hihetetlenek mint jelenségek... És mert a zsidó intelligens, érzi ezt; érzi, de nem tud rossz formájától megszabadulni – ezért tekinti önmagát olyan gyakran karikatúrának, a Teremtő furcsa tréfájának. A zsidónak ez a feszült viszonya a formához, az a tény, hogy a forma folyvást szorongatja vagy mulattatja vagy megalázza, továbbá az a tény, hogy a zsidó sohasem azonos százszázalékig önmagával, mint a paraszt vagy a nemes a maga nemzedékek óta örökölt formájával, mellyel tökéletesen egybenőtt, és végül az a tény, hogy a zsidó mindig szükségképpen kompromittálja és katasztrófába sodorja a formát – mindezek a tulajdonságai elbűvöltek. Művészetemben ugyanis arra törekedtem, hogy nyomatékokat adjak a formával folytatott emberi küzdelemnek, és ily módon az embert hozzásegítsem ahhoz, hogy megértse a forma zsarnokságát, és küzdjön a túlereje ellen.”

Csakhogy amikor Gombrowicz a maga lengyel emlékezéseit írta (1959–61), a parasztság és nemesség is elvesztette már azonosságát önnön formájával. A második világháborút követő társadalmi megrázkódtatások Kelet-Európában megszüntették a nemesi-földbirtokosi osztályt és a hagyományos értelemben vett parasztságot is. A faluban maradtak másként néztek egymásra, a földre, és új uraikra; immár nem személyes-öröklött függés, hanem valami felfoghatatlan, bürokratikus, demagógiákkal eltakart alárendeltségi viszony kapcsolta össze őket. Olyan átmeneti, fel nem vállalt és részben szervetlen formák alakultak ki, amelyekkel egyetlen társadalmi réteg sem lehetett azonos. A torzulás tehát – ha a formával való azonosulás hiányából fakad – ösztársadalmi jelenséggé vált 1959-re, és ez az Argentínában, majd később Franciaországban élő Gombrowicz figyelmét aligha kerülhette el.

Vagy állíthatjuk-e azt, hogy sok nemzedék szakadatlan diszharmóniája átalakítja a géneket? Ez esetben ugyanis a zsidó formátlanság, a maga mély történelmi gyökereinél fogva, eleve biztosítaná *in concreto* az idegenséget a formátlanság biológiailag még nem érzékelhető és értékelhető, modern eseteivel szemben.

Én magam fölöttébb valószínűtlennek tartom, hogy a zsidók és nem zsidók közt tapasztalható mentális különbségekben és feszültségekben a faji különbözőségek nagy szerepet játszanának.

Vegyük példának az iróniát és a szarkazmust, ezeket az állítólag kifejezetten zsidó tulajdonságokat. Hárítsuk el a túl könnyen feltolakvó kísértést, hogy Platóntól kezdve Voltaire-en és Diderot-n

keresztül Nagy Lajosig, Brechtig vagy Gombrowiczig nagy neveket soroljunk fel végeláthatatlanul annak bizonyítására, miszerint az említett tulajdonságokra nincs zsidó monopólium.

Ha valamely embercsoportot tartósan kirekesztenek egy élet- és gondolkodásmódból, akkor *kivülről* látja ennek visszasságait. Másrészt előbb-utóbb ki akar szabadulni kirekesztettségéből, a közösség részévé akar válni. Gunyorosan szemléli azt, amihez tartozni akar, és ahhoz akar tartozni, amit gunyorosan szemlél. Az efféle ellentmondások csak humorral viselhetők el, és ennek íve a szelíd öniróniától a kegyetlen szatíráig terjed. Akárhány nemzedéken át tart is az efféle élethelyzet, nem hinném, hogy örökölhető nyomokat hagyna a pszichében vagy a génekben. A kulturális atmoszférát azonban, sőt mi több, a közösség értékrendjét is nagymértékben befolyásolhatja az efféle kettősség. A furfang például az uralkodó rétegek szemében inkább gyanús tulajdonság, a szakadatlanul szorongatottak számára viszont létfontosságú erény. (Persze ez sem zsidó specialitás: Svejk vagy a klasszikus némafilm hősei is folyvást elpusztulnának nélküle.) Általában a humor a rövidebbet húzza az olyan hierarchiákban, melyek csúcán a Hős, a Szent és a Vértanú áll; de jól érzi magát, ahányszor bevilágíthat az elképzelések és a valóság közt tátongó szakadékba. A zsidóság, mely ennek az ellentmondásnak évszázadokon át tárgya és szenvedő alanya is volt, nyilván erőteljesebben élte át és hagyományozta tovább nemzedékről nemzedékre e situáció lelki-szellemi elviselésének, sőt legyőzésének egyetlen lehetséges módját: az ironikus-szarkasztikus szemléletet. De ez – ismétlem – nem zsidó specialitás.

64

Maga Gombrowicz is elutasította fiatal korától kezdve az uralkodó (éretlen, provinciális) lengyelség lét- és gondolkodási formáit, melyekből a zsidók eleve ki voltak rekesztve. A zsidók (ha nem alkalmazkodtak sznob módon és elvtelenül a mérvadó elvárásokhoz) csak vigyorghattak a század húszas-harmincas éveiben a becsületkódexes, párbajos mucai lengyelségen, mely végre-kivívott önálló államtól megmámorosodva egyszerre fitymálta és majmolta a Nyugatot. Gombrowicz szintén vigyorgott ugyan ezen, de másként, intellektuálisabban, mert nála a felismerés nem helyzetéből fakadt, hanem helyzete ellenére, ennek legyőzése folytán. Ha ugyanazon vigyorgott, mint a zsidók, akkor az övéin, a saját családján is vigyorgnia kellett. Nem volt azonos a formájával, akárcsak – mint ő mondja – a zsidók.

Hogyan érezhette akkor magához *személyesen* közelebb a provinciát, mint szellemi fegyvertársait? Nem értem. Ahogy az ember otthonosabban érzi magát akármilyen szülőföldjén, mint a legvadregényesebb külföldi tájakon? Ez volna a magyarázat? Gombrowicz huszonnégy évet töltött Argentínában, könyvet írt erről az országról *Argentínai portyázások* címen, és *Napló*-jában is sokat foglalkozott az itteni hagyományokkal, társadalmi és kulturális viszonylatokkal, erkölcsi állapotokkal és emberekkel, de mint szépiró, percre sem távolodott el szülőföldjétől, emigrációban született drámái és regényei – még az Argentínában játszódó *Trans-Atlantik* is – a lehető leglengyelebb alkotások. A vidéki nagybácsi az otthon jelentette, ahonnan útra kelt, Schulz pedig az idegen nagyvilágot? De hiszen Argentina sem csak *in abstracto* érdekelte, az idegen Schulz pedig lengyelül írt, Gombrowicz ítélete szerint világszínvonalon. Megismétlem: nem értem.

Elképzeltető, hogy értetlenségem is zsidó jellegzetesség. Egy emancipált zsidó számára, aki nem a zsidó kultúrában nőtt fel, aki ateizmusába mindenkor belefoglalta Izrael istenét is, és nem kötődik a zsidó államhoz, konzervatív-nacionalista politikájától pedig egyenesen viszolyog, aki tehát a zsidóságból kizárólag a diszkriminációt vállalja fel: az ilyen ember számára a veleszületett – vallási, faji, nemzeti, családi – kötöttségeknek nincs érték meghatározó jelentőségük. Igaz: Gombrowicz is többre becsülte Bruno Schulzot, mint akármelyik atyafiát. Miért csak ez utóbbinak a személyes létezése érdekelte? Mert jobban rezonált a testmelegére?

A *Napló*-ban és a *Lengyel emlékezések*-ben mindenesetre alig esik szó testmelegről és elementáris vonzalomról. Akad néhány perdöntő fejtegetés azokról az animális jó érzésekről és nosztalgiaikról, amelyeket az éretlen ifjúság váltott ki belőle. Egyébként azonban nem csak egyedüllét, hanem száz év magány. És ebből a magányból összes lengyel kortársa közül Schulzról írt a legnagyobb elismeréssel és szeretettel. (Igaz: barátja ekkor nem élt már, 1942 novemberében szülővárosában, Droho-

bicsban az utcán puffantotta le egy Günther nevű Gestapo-tiszt.) Miért állítja mégis, hogy csak *in abstracto* érdeklődött iránta?

Hátha nem Schulz zsidósága volt ebben a ludas? Nem-zsidó kollégái iránt még kevesebb személyes érdeklődést mutatott. Naplójában tizenkét összefüggő oldalt írt Schulzról, jóval többet, mint akárki másról. Ebből idézek: „Bruno olyan ember volt, aki megtagadta magát. Én olyan, aki magamat kerestem. Ő a megsemmisülést akarta. Én a megvalósulást. Ő született rabszolga volt. Én született úr. Ő azt akarta, hogy megalázzák. Én mindennek »fölötte« akartam állni, »főlény«-re törekedtem. Ő a zsidó fajtából származott. Én lengyel nemesi familiából. És ő mazochista volt – szakadatlanul, fékezhetetlenül, ami örökösen meg is látszott rajta. Nem, nem volt alkalmas az uralkodásra! Aprócska gnóm, óriási fejjel, olyannyira megfélemlítve, hogy a létezéshez sem volt bátorsága, kivettett az életből, a szegélyén csempészte keresztül magát, lopakodva.” A saját megsemmisülésére, a nem létre törekedett, nem karkai büntudatból, „ez inkább az az ösztön volt, mely a beteg állapot arra bírja, hogy félrehúzódjon, visszavonuljon”. Isten iránt nem érdeklődött, és morális érzékenysége ellenére is hidegen hagyta a morál mint doktrína, mely megszabhatná cselekedeteit. Az életből kivette nem maradt más a számára, mint a művészet, ennek lett fanatikus rabszolgája. Ezzel szemben Gombrowicz a művészet fölé akart kerekedni, „...én – én akartam lenni, sem művész, sem eszme, sem valamelyik művem – csak én. A művészet fölött akartam állni, a mű, a stílus, az eszme fölött.”

Könnyű belátni, hogy az ilyen mazochista alkat túl készséges alany lehetett Gombrowicz agresszivitása számára. „Élvezte, hogyha megtámadtam” – emlékszik a túlélő álmélkodva Argentínából. Noha az említett fejtegetésben többször is szerepel Schulz zsidósága, az ő nemesi lengyeliségének ellenképeként, továbbá a Kafka-analógia és a megsemmisülés vágya (mely aztán a Gestapo-tiszt jóvoltából kielégülést is nyert), nehezen hiszem el Gombrowicznak, hogy a mazochista-szenvedő alkat zsidó specialitás. Még nyilvánvalóbb, hogy a zsidó származású egyedek között találhatók élveteg típusú, derűre hajló emberek is – kell-e példaként Heinére utalnom? –, akik éppolyan kevéssé tűrik el a megaláztatást, mint mondjuk egy lengyel birtokos nemes. Nagyon sajnálom, hogy ezt nem bizonyíthattam be neki, holott 1969 júliusában éppen a dél-franciaországi Vence-ban időztem, a Károlyi Mihályról elnevezett művésztelepen. Gombrowicz ebben a középkori városkában halt meg, ugyanennek az évnek ugyanebben a hónapjában, két héttel odaérkezésem után, légzési elégtelenség következtében. Még a nevét sem hallottam addig.

65

Ötödik bejegyzés

Gombrowicznak három fő oka volt arra, hogy az éretlenséget értékek tekintse:

1. Megvetette a lengyel szellemiséget, mert ez nem volt hajlandó elismerni, hogy a honi kultúra értetlen a nyugat-európaihoz képest. A Provincia oly módon ad hirt alacsony mivoltáról, hogy fellicitálja magát a csillagos égbé. Ha viszont a valóságból (az éretlenség tényéből) indulna ki, olyan értékekre bukkanna, amelyek régi éretlensége fölé emelnék.

2. A megállapodott életformától (még ha értéket termel is) nem várható semmi új. Az éretlenek (sihederek, kiforratlanok, társadalmilag ki nem jegecesedettek) viszont képesek a megújulásra és meglepetésre. Érdeklődést csak az érdemel, akinek a lehetőségei feltérképezhetetlenek.

3. Mint férfiak iránt is érdeklődő férfi, természetesen a fiúkhoz vonzódott (úgy is mint nevelő, a szó ógörög értelmében), ahhoz az állapotukhoz, melyben a friss testi érettség szellemi-lelki képlékenységgel (éretlenséggel) párosul.

Személyes okból vonz Gombrowicz vonzalma az éretlenség iránt. A későn érők típusába tartozom. Még most, 59 éves koromban is úgy érzem, hogy legfontosabb munkáimat ezután kell megírnom.

A fiatal Ginsberg zseniális versei (az *Üvöltés*, a *Kaddis* és a többiek) mind-mind magömlések. A

legkisebb ingerre máris fröcskölt, visszafoghatatlanul és megtermékenyítőn, a líra nedve. A fékezhetetlen, univerzális lázadás éretlenségéből megszületett a boldogtalanul boldog fiatalság klasszikus érvényességű – vagyis konkrét történelmi időből kinövő, de ezen túlnövő látomása. Én kezdő koromban csupa ostobaságot gondoltam és írtam, és sok évbe telt, míg megbirkóztam magammal és világgommal annyira, hogy némi szilárd talajt érezhessek a lábam alatt. Ez a kereső állapot is éretlenségről tanúskodott, de kevéssé termékenyről, mert a benne fellelhető pátosz és irónia nem támogatta, hanem sebezte egymást. A börtön – huszonöt és huszonkilenc éves korom között – érlelt rajtam annyit, hogy használhatatlan (bár olykor éles elméjű) infantilizmusomból a termékeny éretlenség állapotába kerülhessek. Ezután következett harminc év ellenzékiesség, priusszal, a szelidülő diktatúra körülményei között, ellenkultúra hiányában. Az „érett” irodalmi közvélemény tudni sem akart éretlen forradalmi buzgalmamról, szociális szenvedélytől fűtött iróniámról (Don Quijotét ötvöztem Svejkkel, hogy hű maradhassak mind a hatalom, mind a társadalom szemében korszerűtlennek tetsző baloldali eszményeimhez, de azért meg is ússzam hősi áldozatok nélkül), a magyar irodalmi avantgárdot pedig olyan megkésettnek és provinciálisnak éreztem, mint az egyenlet túllodálán a populizmust. Mindmáig azon buzgólkodtam, hogy megőrizsem és specializáljam azt a valamimet, amit Gombrowicz éretlenségnek nevez. Szerencsémre helyzetem ellentmondásossága hónapok alatt nyúlt:

1. Marxista világgépemet marxistának mondott börtönben tároltam.

2. Egy magát szocialistának nevező rendszer ellenzéke voltam, de balról, szocialista nézőpontról. Kortársaim, akiknek többsége megpróbálta kellemesen érezni magát a békétábor legvidámabb barakkjában, azért sem nézett jó szemmel, mert én erre, másfajta élményeim miatt, nem voltam képes, és azért sem, mert bár egyre kritikusabb szemmel néztem, sohasem szakítottam teljesen Marxszal, és sohasem tagadtam meg (fontos kérdésekben döntően eltérő politikai nézeteim és a modern művészet iránt fogékonyabb izlésem ellenére sem) tanítómesteremet, Lukácsot.

Egyszersmind azonban (és ez éretlenségem újabb, boldogító bizonyítéka) a Lukács-tanítványok köréhez sem tartoztam soha. Lukács – ez a született pedagógus – mindenáron iskolát akart alapítani, és olyannyira szeretett volna hinni gondolkodói folytatódásában, hogy nem vette észre: Magyarországon az egy Márkus Györgyön kívül nem akadt a tanítványai között filozófiai tehetség. Némelyek – például Heller Ágnes és Fehér Ferenc – jelentékeny esszéistákká válhattak volna, ha Lukács közelsége nem kelti fel bennük a Nagy Filozófia megalkotására irányuló becsvágyat. Ilyen filozófia világteremtő teljesítményéhez azonban – jó morális tulajdonságokon kívül – analitikus és szintetikus képességek harmóniája szükségeltetik. Márpedig nemcsak a Lukács-tanítványokból, hanem a mai filozófia egészéből is hiányoznak a szintetizáló törekvések. A nagy világregszerek diszkreditálódásának korában a filozófia illetéktelennek nyilvánítja magát a totalitás kérdéseiben, részproblémákra koncentrál, szakterületekre specializálódik, és a teljességet a teológiai vagy világi metafizikák illetékességi körébe utalja át. Lukács tanítványai a Mester életében nem jutottak el ideig, hanem éltek azzal a tanítványi jogukkal, hogy szabadon használhatták a Lukács által kibányászott kincseket. Amikor később, a 68-as fellángolást és bukást követő illúzióvesztésnek és saját – immár lukácstalan és emigrációs – szituációjuknak megfelelően szakítottak a marxizmussal és Lukáccsal, az így keletkezett űrt a kor tarka divatárújával tömködték be, miközben gondolkodásmódjuk, mondatfűzésük, szóhasználatuk újra és újra tanúságot tett a most már teljesen „inadekvát” lukácsi gyökekről.

Én szerencsére sohasem képzeltem filozófusnak magam, és sohasem éreztem szükségét annak, hogy alkalmazkodjam a divatokhoz. (Ebben az egyben feltétlenül én vagyok a leghűségesebb Lukács-tanítvány.) Éretlenségem ezen a téren abban mutatkozott meg, hogy nem akartam felszabadulni a Mester hatása alól. Felszabadulásom – mint ezt *Az interjú* című abszurd dokumentumjátékomban szemléltetni próbáltam – mégis végbement, de nem önszántamból, hanem a körülmények kényszere folytán. 1956 és főként 1968 után lehetetlen volt fenntartani azt a fikciót, melyhez Lukács mintegy

vallásos kötöttségből, haláláig ragaszkodott: hogy a szovjet tömb országában nem-klasszikus, torz, felemás módon mégis valamiféle szocializmus valósult meg. Szembefordultam ezzel az alapvető tévedéssel, de nem láttam okot arra, hogy Lukács személyétől, maradandó műveitől vagy akár kapitalizmuskritikájától eltávolodjam. Éretlenségem folytán átadtam magam a tények sodró erejének, mégpedig anélkül, hogy új szintézisre vagy pláne pálfordulásra törekedtem volna.

Eretlen volt továbbá az életvitem. Gombrowicz csak halála küszöbén nősült meg, én meg folyvást váltam, ami ugyanúgy állandósítja a megállapodottság hiányát, mint az agglegényi lét. Ráadásul csaknem mindegyik fontosabb női barátságomat megőriztem a szakítás után is (ha egyáltalán bekövetkezett valamiféle végleges szakítás), ennek következtében bármerre jártam, női holdudvar vett körül. Mivel nem vagyok biszexuális, erotikus szempontból eleve le kell mondanom az emberi éretlenség feléről, de a különféle nemzedékekhez tartozó, részben jelentékeny személyekből összetevődő, összességében mégis személy feletti női közeg, mely nem engedett elmerülni, önmagában is biztosította éretlenségemet.

Visszagondolva régi énjeimre meg kell állapítanom, hogy egy bizonyos szempontból mégsem bizonyultam éretlennek. Igen élesen éreztem magamban azt, amit naplója idézett elején Gombrowicz oly nyomatékosan ismételtetett. „Én, én, én, én” – ez nem öntetszelgés, hanem sajátos, csak-egyetlen-egyénre-jellemző viszony a világ dolgaihoz, és ezt elemi bizonyossággként éltem át már abban az időben is, amikor viszonylataim többsége tartalmilag csak a „csacsiság” szóval volna jellemezhető.

Lukács legszeretlenebb tanítványa kétségkívül Hermann István volt, Heller Ágnes első férje. A cionista-kommunista sómér mozgalomtól jutott el – feltehetően Lukács intellektuális vonzásának engedve – a magyar kommunistákig. Filozófiailag képzett ember volt, akinek agya azonban szilánkokra örölte a befogadott gondolatokat, és amikor újra kibocsátotta volna őket, a forgácsok sehogyssem akartak összeállni. A legképtelenebb csirizféléseket termelte ki magából, hogy mégis valamiféle összképpel szolgálhasson, de a ragasztóanyag megolvadt a nagy nyomás alatt, és az olvasó csak azt tapasztalta, hogy jó és pocsek ötletdarabkák úszkálnak valamiféle gyanús lében. Egészen jó színkritikus lehetett volna, vagy tárcaíró valamely igényesebb lapnál, de a Lukács-tanítványok közt obligátnak számító filozófusi igény átfogó művek írására csábította, tragikus kudarcokba csalta. Olyan mélyre sülyedt, feltehetően szakmai és emberi feltékenységéből, hogy 1968 őszén, amikor Lukács néhány tanítványa, például Márkus György és Heller Ágnes, elítélte a Varsói Szerződés csapatainak prágai agresszióját, nemcsak az egyetemi állásukból segített kirúgatni őket, hanem rendőrért is kiáltott, minek következtében a Mester minden kapcsolatot megszakított vele.

A forradalom nagyon megviselte Hermannnt mint zsidót. Attól tartott – akkor még alaptalanul –, hogy a magyar szabadság és függetlenség antiszemita áramlatokat segít hatalomra. Még csak tizenkét év telt el 1944 óta. Ez a félelme és érvényesülési vágya egyaránt közrejátszott abban, hogy 1957-ben felkérés nélkül, önként egy beadványt szerkesztett a Pártközpontnak, és ebben a leggömbömbömbben elhatárolta magát – politikai és filozófiai szempontból egyaránt – a Nagy Imre-kormány egykori tagjától, a romániai internálásból nem sokkal korábban hazaengedett ideológiai főveszélytől, Lukács Györgytől. Feleségét is efféle iromány készítésére kényszerítette, de Heller enyhébben szövegezett, csak politikai szempontból határolta el magát mesterétől. (Az én tárgyalásomon, 1957 tavaszán, még mentő tanúként szerepelt.) Szerintem ez a két beadvány vezetett el a válaszukhoz, mert Heller, akinek szemében mégiscsak Lukács volt a legfontosabb férfi, joggal nehezelt Hermannra, de ez sem tudta megbocsátani nejének, hogy kevésbé szagos pöcegödörbe ugrott, mint ő.

Hermann még 1955-ben magasztaló kritikát írt a hosszú kényszerhallgatás után ismét jelentkező Németh Lászlóról. A sómér-mozgalomból jött kommunista bölcselem nemigen rajonghatott a magyar populizmus apostolának rasszizmussal átitatott észjárásáért. „Be kell vinni a várba a falovat” – ezt felelte szemrehányásaimra. „Te beviszed ugyan – válaszoltam –, de egyetlen katonát sem raksz belé.”

Feküdtem a Lukács uszoda teraszán egy priccsen, és néztem a zuhanyozó Hermannnt. Kövér,

barna testén placcsogott a víz, rázta magát, tenyérrel csapkodta a hasát, a mellét. Aztán lefeküdt a mellettem lévő priccsre.

– Látod, Pista, ezért nem érthetjük mi meg soha egymást – mondtam. 1962-t irtunk, két éve szabadultam a gyűjtőfogházból.

– Miért nem?

– Mert te marxista-leninista-lukácsista-hermannista vagy, én pedig marxista-leninista-lukácsista-eörsista. Áthidalhatatlan szakadék.

Hermann dühbe gurult és faképnél hagyott. Én pedig még ma is, amikor már nem vagyok leninista, Marxtot és Lukácsot pedig a történelmi személyeknek kijáró kritikával, a közös „izmus” rácsain kívülről nézem, úgy gondolom, hogy fontosabbat mondtam ki ott a priccsen, mint amit bármiféle világnézeti meggyőződés kimondathatott volna velem. Az „Én” mindent felülmúló jelentőségéről vallottam, teljesen gombrowiczi értelemben. Ilyen szempontból már akkor is érett voltam, igaz, szerencsére éretlenül.

„Látom én, hogy Kegyelmes Uram nagyon aprónak vél engem, és Apróval szándékozik lerázni magáról, s bizonyára azon okból, hogy Kegyelmes uram a többi Tízezer író közé sorol engem; pedig én nemcsak író vagyok, hanem Gombrowicz is! Azt kérdezi: – Aztán miféle Gombrowicz? Azt mondom: – Gombrowicz, Gombrowicz. Pislantott, és azt mondja: – Hát ha Gombrowicz vagy, kérlek, nesze, itt van 80 peso, de többé ide be ne tedd a lábad...” (A Transz-Atlantik című regényből. Kerényi Grácia és Fejér Irén fordítása.)